

НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ УКРАЇНИ
імені ЯРОСЛАВА МУДРОГО

Затенацький Дмитро Вікторович

УДК 343.98

**ІДЕАЛЬНІ СЛІДИ В КРИМІНАЛІСТИЦІ
(ТЕХНІКО-КРИМІНАЛІСТИЧНІ ТА ТАКТИЧНІ ПРИЙОМИ ЇХ
АКТУАЛІЗАЦІЇ)**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Харків – 2008

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті вивчення проблем злочинності Академії правових наук України.

Науковий керівник: доктор юридичних наук, професор **Шепітько Валерій Юрійович**, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, завідувач кафедри криміналістики, член-кореспондент Академії правових наук України, Заслужений діяч науки і техніки України.

Офіційні опоненти: доктор юридичних наук, професор **Коновалова Віолетта Омелянівна**, Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, академік Академії правових наук України, Заслужений діяч науки України, професор кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

кандидат юридичних наук, доцент **Біленчук Петро Дмитрович**, Навчально-науковий інститут підготовки слідчих та криміналістів Київського національного університету внутрішніх справ, професор кафедри досудового розслідування.

Захист відбудеться 13 травня 2008 р. о 10.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 64.086.01 у Національній юридичній академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77).

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 70).

Автореферат розісланий 10 квітня 2008 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

В.Ю. Шепітько

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми дослідження. Процес розбудови демократичної, соціальної та правової держави в Україні зумовлює необхідність реформування органів кримінальної юстиції, їх побудови на гуманістичних засадах. У ст. 3 Конституції України встановлено, що права і свободи людини, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. У цьому аспекті потребує змін не тільки порядок розслідування та судового розгляду кримінальних справ, а й підвищення професійної майстерності слідчих, прокурорів та суддів. Тому важливим завданням криміналістики постає визначення наукового підґрунтя щодо збирання та вилучення вербальної інформації, роботи з ідеальними слідами.

Необхідно підкреслити, що основну масу доказової інформації слідчий одержує саме під час спілкування з учасниками кримінального судочинства, шляхом проведення вербальних слідчих дій. Механізм формування ідеальних слідів має визначати специфічність задіяних способів, прийомів та методів їх виявлення, фіксації, дослідження, вилучення та діагностування.

Теоретичним підґрунтям дослідження стали праці відомих учених-криміналістів та процесуалістів: Т.В. Авер'янової, О.Я. Баєва, Р.С. Белкіна, О.М. Васильєва, А.І. Вінберга, Т.С. Волчецької, Ф.В. Глазиріна, В.Г. Гончаренка, Ю.М. Грошевого, А.В. Дулова, В.А. Журавля, Г.О. Зоріна, Н.І. Клименко, В.І. Комісарова, В.О. Коновалової, В.С. Кузьмічова, В.Г. Лукашевича, Є.Д. Лук'янчикова, М.І. Порубова, О.Р. Ратінова, М.В. Салтевського, В.В. Тіщенко, В.Ю. Шепітька, М.П. Яблокова та ін.

Разом з тим, на сьогодні у криміналістиці відсутні достатні розробки стосовно визначення сутності та змісту ідеальних слідів, закономірностей їх формування та використання. Окремі аспекти даної проблеми піддавалися дослідженню в працях таких вчених, як В.Д. Берназ, Р.С. Белкін, П.Д. Біленчук, Ю.Ф. Жариков, Л.О. Суворова, М.В. Салтевський, П.Ю. Тимошенко та ін. Однак, залишилися дискусійними питання відносно розуміння ідеальних слідів, їх місця та ролі у криміналістиці. Потребують наукового узагальнення науково-технічні засоби у роботі з ідеальними слідами, можливості застосування техніко-криміналістичних та тактичних прийомів їх актуалізації. Саме ці обставини обумовлюють актуальність теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація підготовлена відповідно до плану наукових досліджень Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України та спрямована на виконання Фундаментальної теми дослідження на 2002-2006 рр. „Проблеми криміналістичного забезпечення діяльності правоохоронних органів”, затвердженої постановою президії АПрН України від 14 лютого 2002 р. № 19 (номер державної реєстрації УкрІНТЕІ 0102u002194); Фундаментальної теми дослідження „Криміналістичні засоби та інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю”, затвердженої постановою президії АПрН

України від 28 жовтня 2006 р. № 48/2 (номер державної реєстрації УкрІНТЕІ 0107u002499); Комплексної цільової програми профілактики злочинності на 2001-2005 рр., затвердженої Указом Президента України від 25 грудня 2000 р. № 1376/2000; Комплексної програми профілактики правопорушень на 2007-2009 рр., затвердженої постановою Кабінету міністрів України від 20 грудня 2006 р. № 1767. Тема дисертаційного дослідження затверджена рішенням вченої ради Інституту вивчення проблем злочинності АПрН України 12 листопада 2003 року, постанова № 3.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є визначення закономірностей формування ідеальних слідів та пропонування техніко-криміналістичних і тактичних прийомів їх актуалізації.

Відповідно до вказаної мети були поставлені та вирішені такі завдання:

- 1) визначити ознаки і поняття ідеальних слідів, їх інформаційну структуру, місце, роль та значення в системі криміналістики;
- 2) дослідити закономірності формування ідеальних слідів;
- 3) здійснити аналіз науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами та встановити можливості їх застосування;
- 4) встановити критерії (принципи) допустимості використання науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами;
- 5) виокремити техніко-криміналістичні прийоми актуалізації ідеальних слідів;
- 6) виокремити та визначити ефективність тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів;
- 7) розробити систему тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів та виявити окремі особливості її застосування при проведенні вербальних слідчих дій.

Об'єктом дослідження є закономірності та особливості формування та використання ідеальних слідів в процесі спілкування учасників кримінального процесу.

Предметом дослідження є ідеальні сліди у криміналістиці, а також техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертації становлять положення теорії пізнання і загальної теорії криміналістики. В процесі дослідження було використано систему методів наукового пізнання: формально-логічний метод (при визначенні поняття ідеальних слідів та виокремлення їх суттєвих ознак); функціональний метод (для визначення динаміки застосування тактичних прийомів та їх ситуаційної обумовленості); системно-структурний метод (у процесі визначення та дослідження структурних елементів процесу формування ідеальних слідів; для розгляду окремих видів ідеальних слідів та розробки їх наукової класифікації); порівняльний (у ході комплексного аналізу співвідношення процесу формування ідеальних слідів та процесу формування показань, ідеальних слідів та показань, а також понять „сліди злочину”, „інформація”, „доказ”); історичний метод (за допомогою якого проаналізовано наукові дискусії щодо сутності

ідеальних слідів); статистичний метод (під час анкетування та інтерв'ювання слідчих органів МВС, СБУ та прокуратури України); соціологічний метод (під час експрес-інтерв'ю потерпілих та очевидців, проведення анкетування та інтерв'ювання слідчих органів МВС, СБУ та прокуратури України).

Теоретичною основою дослідження є наукові положення філософії, логіки, психології, лінгвістики, кримінального та кримінально-процесуального права, криміналістики.

Нормативно-правову базу дисертації становлять: Конституція України, кримінальне та кримінально-процесуальне законодавство України, нормативно-правові акти, що регламентують організацію та діяльність правоохоронних органів у боротьбі зі злочинністю.

Емпіричну базу дисертаційного дослідження становлять: результати анкетування та інтерв'ювання слідчих органів МВС, СБУ та прокуратури України (опитано 100 слідчих); експрес-інтерв'ю очевидців та потерпілих, які приймали участь у складанні фотороботів (50 осіб); дані вивчення електронного каталогу фотороботів (250 портретів).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першим в Україні комплексним монографічним дослідженням, в якому на підставі визначення закономірностей формування ідеальних слідів запропоновано техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації.

У дисертації сформульовано низку нових концептуальних у теоретичному та важливих у практичному відношенні положень, у тому числі:

вперше:

- 1) надано авторське визначення поняття ідеальних слідів та встановлено їх місце та роль у криміналістиці;
- 2) досліджено механізм формування ідеальних слідів, виокремлено чинники, які впливають на повноту (об'єктивність) ідеальних слідів;
- 3) запропоновано авторське визначення поняття техніко-криміналістичного прийому;
- 4) упорядковано техніко-криміналістичні прийоми роботи з комп'ютерним фотороботом, засобами звуку і відеозапису, а також у процесі складання рисованого портрету;
- 5) розроблено типову систему тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів та встановлено особливості її застосування при проведенні вербальних слідчих дій;

удосконалено:

- 1) підстави класифікації ідеальних слідів;
- 2) підстави класифікації чинників, які впливають на формування ідеальних слідів;
- 3) виокремлено підстави класифікації помилок (перекручень), які можуть виникати при формуванні ідеальних слідів;
- 4) проаналізовано науково-технічні засоби виявлення, фіксації, вилучення та діагностування

ідеальних слідів, визначені правові підстави та можливості їх застосування;

5) особливості психологічного механізму реалізації тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів;

набули подальшого розвитку:

1) положення щодо допустимості та правомірності використання науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами;

2) пропозиції щодо можливостей застосування поліграфа у юридичній практиці;

3) положення про наукові основи формування тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів;

4) положення про необхідність систематизації тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.

Практичне значення одержаних результатів. Викладені у дисертаційному дослідженні положення, пропозиції та висновки можуть бути використані:

– у науково-дослідницькій роботі – як підґрунтя для подальшої розробки загальнотеоретичних проблем криміналістики, а також криміналістичної техніки та тактики;

– у правозастосовній діяльності – як криміналістичні рекомендації та пропозиції щодо вдосконалення слідчої діяльності при отриманні доказової інформації;

– у правотворчій діяльності – з метою вдосконалення кримінально-процесуального законодавства;

– у навчальному процесі – при викладанні курсів “Криміналістика” та “Психологія (загальна та юридична)”, підготовці підручників, навчальних і довідкових посібників, методичних матеріалів.

Апробація результатів дисертації. Дисертаційне дослідження виконано в лабораторії „Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю” Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України, обговорено та схвалено на її засіданнях і рекомендовано до захисту.

Основні положення дисертаційного дослідження висвітлені на міжнародній науково-практичній конференції “Міжнародне співробітництво у сфері протидії незаконному обігу наркотичних засобів” (м. Дніпропетровськ, ДДУВС, 3-4 листопада 2006 р.); всеукраїнській науково-практичній конференції молодих учених та здобувачів “Сучасні проблеми юридичної науки та практики” (м. Харків, 23–24 квітня 2007 р.).

Окремі пропозиції автора знайшли застосування у практичній діяльності слідчих органів МВС та прокуратури України, що підтверджується відповідними актами впровадження.

Матеріали дисертаційного дослідження використовуються у навчальному процесі Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого під час викладання курсів „Криміналістика” та “Психологія (загальна та юридична)”.

Публікації. Основні положення дисертації викладено у трьох статтях, опублікованих у фахових виданнях, перелік яких затверджено ВАК України, двох тезах наукових доповідей на конференціях.

Структура і обсяг дисертації. Структура дисертації визначається її метою, завданнями та предметом дослідження і композиційно складається із вступу, трьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (293 найменування) і 3 додатків (7 с.). Повний обсяг дисертації становить – 188 сторінок, з яких основний текст – 155 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовується актуальність та новизна теми дисертаційного дослідження, визначаються об'єкт, предмет, мета та завдання дослідження, зв'язок з науковими програмами, планами і темами, зазначається методологічна основа дисертації, її теоретична та практична значущість, апробація результатів дослідження.

Розділ 1. „Психофізіологічний механізм формування ідеальних слідів” складається з чотирьох підрозділів, які присвячені визначенню сутності ідеальних слідів та встановленню закономірностей їх формування.

У підрозділі 1.1. **„Поняття ідеальних слідів в криміналістиці”** розглядаються філософський, психологічний та криміналістичний аспекти розуміння ідеальних слідів. Визначено психологічну спрямованість у дослідженні ідеальних слідів.

Акцентовано увагу на тому, що в криміналістиці не приділялась достатня увага дослідженню ідеальних слідів. Результати анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України свідчать, про те, що лише 13 % опитаних володіють інформацією про ідеальні сліди; 83 % – володіють інформацією не в повному обсязі; 2 % – взагалі не володіють, та 2 % – не визначились.

В контексті дисертаційного дослідження проаналізовано характерні ознаки, які притаманні ідеальним слідам, зокрема, автором виокремлено такі: активність, відносна адекватність, латентність, відсутність прямого контакту, суб'єктивно-об'єктивний характер відбитка. У роботі запропоновано авторське визначення поняття ідеальних слідів – сліди у свідомості людини, що являють собою специфічну форму вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, здійснюваного в чуттєво-раціональній формі, в результаті якого формується відносно адекватний, суб'єктивно-об'єктивний «відбиток» – уявний образ у пам'яті людини, заснований на раніше сприйнятій інформації та є формою збереження відповідної інформації.

Особлива увага приділяється визначенню місця та ролі ідеальних слідів у криміналістиці.

Обґрунтовано, що ідеальні сліди доцільно вивчати у розділах криміналістики – криміналістична техніка (при розгляді науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами та техніко-криміналістичних прийомів їх актуалізації) та криміналістична тактика (при розробці та пропонуванні тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів). Висловлено прогностичне бачення стосовно можливого формування у майбутньому, у зв'язку з теоретичною та практичною значимістю вивчення ідеальних слідів, в межах загальної теорії криміналістики окремої теорії – вчення про ідеальні сліди.

У роботі проаналізовано різні класифікаційні критерії поділу ідеальних слідів. На підставі вивчення літературних джерел запропоновано авторську класифікацію ідеальних слідів залежно від: а) ступеня адекватності; б) характеру одержуваної інформації; в) вікових особливостей носія ідеальних слідів; г) характеру чинників, які впливають на формування ідеальних слідів; г) способу вилучення.

У підрозділі 1.2. **„Поняття та види асоціативних зв'язків”** досліджено характер та особливості пам'яті, як механізму формування та відновлення асоціативних зв'язків (асоціацій). Визначено, що пам'ять є психологічним механізмом (фізіологічною основою) формування та відновлення асоціативних зв'язків та розглядається як слідове відображення минулого і цілісне утворення складних психічних процесів – запам'ятовування, збереження та відновлення ідеальних слідів.

Акцентовано увагу на тому, що всі асоціації мають умовно-рефлекторну природу, їх фізіологічною основою є замикальна функція кори головного мозку. З'ясовано яку роль відіграють асоціативні зв'язки у криміналістиці. Встановлено, що асоціації відіграють особливу роль у виявленні ідеальних слідів, становлять основу їх актуалізації та розробки тактичного арсеналу слідчого. Закономірності асоціативних зв'язків використовуються з метою одержання повної, достовірної інформації про розслідуваний злочин, викриття неправди, а також для усунення прогалин і неточностей, викликаних добросовісною помилкою особи. Підкреслено важливість надання мнемонічної допомоги допитуваному з метою актуалізації забутого. Розробка і реалізація відповідних тактичних прийомів має бути заснована на відновленні асоціативних зв'язків.

У роботі виокремлено та піддано аналізу різні види асоціацій: асоціації за суміжністю, за подібністю, за контрастом, причинно-наслідкові, однозначні та багатозначні, асоціації за конкретністю та спільністю.

У підрозділі 1.3. **„Механізм формування ідеальних слідів”** розглядаються закономірності та чинники, що впливають на їх формування, а також можливість виникнення перекручень.

Підкреслюється, що процес формування ідеальних слідів необхідно розглядати через призму співвідношення та взаємозв'язку з процесом формування показань. На думку дисертанта,

необхідно розрізняти процес формування ідеальних слідів і процес формування показань, оскільки, перший – процес формування інформації, а другий – процес формування показань, як джерела доказів. Встановлено співвідношення понять ідеальні сліди, інформація, криміналістично-значуща інформація, сліди злочину та докази. Наголошується на тому, що ідеальні сліди по різному співвідносяться з конкретними показаннями. Запропоновано схему співвідношення ідеальних слідів та показань (ідеальні сліди не співпадають з показаннями; ідеальні сліди частково співпадають з показаннями; ідеальні сліди співпадають з показаннями, хоча повної адекватності немає).

Приділено увагу визначенню особливостей окремих стадій процесу формування ідеальних слідів, зокрема: сприйняття, запам'ятовування та відтворення. Виокремлено об'єктивні та суб'єктивні чинники стосовно різних стадій формування ідеальних слідів. Дисертантом запропоновано наступні підстави класифікації чинників, які впливають на формування ідеальних слідів: 1) за результатом впливу (ті, що позитивно впливають, та ті, що негативно впливають); 2) за характером виникнення (придбані та уроджені); 3) за часом впливу (тимчасові та постійно діючі); 4) за характером утворення (природні та сформовані у конкретній ситуації (штучні)); 5) за стадіями формування ідеальних слідів (чинники сприйняття, чинники запам'ятовування, чинники відтворення); 6) за характером впливу (чинники, що роблять вплив на одну зі стадій, на дві або всі стадії); 7) за джерелом виникнення (внутрішні та зовнішні); 8) за природою виникнення (природні та сформовані у конкретній ситуації); 9) за характером психічних явищ (психічні стани, психічні властивості, психічні процеси); 10) за наслідками впливу чинників (чинники, які призводять до часткової адекватності або втрати ідеального сліду).

Особливу увагу приділено аналізу особливостей виникнення причин перекручень (помилки) у процесі формування ідеальних слідів. Проведено порівняльний аналіз особливостей перекручень у безконфліктних та конфліктних ситуаціях. На підставі аналізу особливостей формування ідеальних слідів запропоновано класифікацію перекручень (помилки), залежно від: органів чуття; стадії формування; чинників, які сприяють появі помилок; характеру помилок; механізму виявлення; психічних процесів, що сприяють появі помилок.

У підрозділі 1.4. „**Психологічні особливості процесу забування**” досліджуються особливості процесу забування. Встановлено, що процес забування є одним із процесів пам'яті, та впливає на механізм формування ідеальних слідів. Визначено, що забування з фізіологічної точки зору це гальмування нервових зв'язків, воно перебуває в прямій залежності від характеру запам'ятовування та збереження інформації. Акцентовано увагу на тому, що з одного боку це негативний процес, який є перешкодою отримання об'єктивної та повної інформації, а з іншого боку забування відіграє позитивну роль (допомагає зберегти основний матеріал, узагальнює попередній досвід). Підкреслено, що у криміналістичному плані важливого значення набуває

проблема відмежування дійсного процесу забування та відмови від дачі показань. У цьому сенсі важливого значення набувають тактичні прийоми, спрямовані на діагностику ситуації допиту та позиції допитуваного. Піддано аналізу різні види забування (повне та часткове, тривале та тимчасове).

У роботі піддано аналізу чинники, які впливають на процес забування, зокрема: час, значущість, втома, характер інформації, ступінь осмислення, дефекти пам'яті, ступінь розуміння матеріалу.

Розділ 2. „Науково-технічні засоби у роботі з ідеальними слідами” складається з трьох підрозділів, в яких розглядаються різні науково-технічні засоби, та можливості їх застосування, а також виокремлюються техніко-криміналістичні прийоми актуалізації ідеальних слідів.

У підрозділі 2.1. **„Проблема вилучення ідеальних слідів за допомогою науково-технічних засобів”** встановлено доцільність застосування таких засобів у роботі з ідеальними слідами. На запитання анкети, – чи повинен слідчий взагалі використовувати науково-технічні засоби, спрямовані на роботу з ідеальними слідами, 95 % опитаних слідчих МВС, СБУ та прокуратури України надали позитивну відповідь. Так, 42 % опитаних вважають, що ці засоби потрібно використовувати в усіх випадках, 23 % – при проведенні найбільш складних слідчих дій, 14 % – при розслідуванні тяжких та резонансних злочинів, 17 % – при проведенні допиту, 9 % – при пред'явленні для впізнання. Піддано аналізу науково-технічні засоби у роботі з ідеальними слідами: засоби звуко- та відеозапису, система ІКР, система „RAIPS-портрет” (комп'ютерний фоторобот), поліграф, спектограф-сонограф. У роботі розглянуто особливості їх застосування, недоліки та переваги.

У дисертаційному дослідженні розглянуто порядок складання суб'єктивного портрету за допомогою рисованого портрету. Результати анкетування слідчих МВС, СБУ та прокуратури України показують, що лише 8 % опитаних використовували рисований портрет. Проаналізовано різні підходи до визначення процесуальної та оперативної значущості результатів використання рисованого портрету в діяльності органів досудового слідства. Звернуто увагу на те, що виготовлення рисованого портрету є лише способом матеріалізації ідеальних слідів. У зв'язку з цим, на думку автора, доцільно розглядати вказаний спосіб у межах проведення допиту за участю спеціаліста-художника.

Під час дослідження встановлено важливість використання системи формування суб'єктивного портрету „RAIPS-портрет” (комп'ютерного фотороботу) у діяльності правоохоронних органів. За результатами анкетування слідчих МВС, СБУ та прокуратури України було встановлено, що 27 % опитаних використовували таку систему. У роботі наголошується на досить високій ефективності розглядуваної системи. Зазначене положення підтверджується також даними проведеного експрес-інтерв'ю очевидців (потерпілих) про те, що схожість суб'єктивного портрета із розшукуваною

особою в середньому становить 75 – 90 %.

У роботі розглянуто можливості фіксації ідеальних слідів з використанням засобів звуко- та відеозапису. Встановлено, що засоби звуко- та відеозапису здатні фіксувати вербальну, наочно-образну, формально-змістовну, звукову, зорову інформацію та зовнішні прояви емоційного стану особи, а також аналізувати та оцінювати її з психологічного боку.

Розглянуто також деякі можливості використання нетрадиційних науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами. Зокрема, піддано аналізу специфіку дії поліграфа та визначено основні дискусійні питання, які пов'язані з його використанням. Результати анкетування слідчих МВС, СБУ та прокуратури України показують, що 65 % опитаних знайомі з принципом його роботи, 31 % – інформацією не володіють, і лише 4 % – володіють достатньо повною інформацією. Проаналізовано перспективний напрямок дослідження ідеальних слідів за вивченням усного мовлення особи як відображення її емоційного стану та можливість застосування такого сучасного інструментального засобу, як спектограф-сонограф.

Дисертантом виокремлено деякі проблеми, які виникають у межах застосування науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами. Зроблено висновок про недостатній рівень забезпечення правоохоронних органів сучасними науково-технічними засобами. За даними анкетування слідчих МВС, СБУ та прокуратури України було встановлено, що 89 % опитаних не забезпечені такими засобами, 6 % – забезпечені не в повній мірі та лише 5 % – забезпечені у повній мірі.

У підрозділі 2.2. „Допустимість та правомірність використання науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами” визначаються принципи та умови застосування таких засобів у слідчій діяльності. У роботі піддано аналізу такі принципи (критерії) використання науково-технічних засобів: наукова обґрунтованість, ефективність використання, економічність, можливість перевірки результатів використання, законність, моральність, безпечність застосування та етичність.

У дисертації приділено увагу умовам застосування науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами. Встановлено, що умовам застосування науково-технічних засобів приділено недостатньо уваги. В процесуальному законодавстві відсутні норми, які б визначали загальні принципи допустимості застосування науково-технічних засобів. Обґрунтовується думка про необхідність розробки норми до кримінально-процесуального законодавства, яка б регламентувала загальні принципи та правові підстави допустимості науково-технічних засобів.

У роботі досліджено деякі випадки, пов'язані з недопустимістю застосування науково-технічних засобів у роботі з ідеальними слідами. Так, встановлено, що недопустимим є застосування системи „RAIPS-портрет” у таких випадках: а) присутність на сеансі складання фотороботу сторонніх осіб; б) „колективне” складання та обговорення результатів фотороботу.

Розглянуто дискусійну проблему щодо застосування поліграфа в слідчій діяльності. Вказується на недопустимість його використання при проведенні слідчих дій. Сформульовано аргументи щодо можливості використання поліграфа в оперативно-розшуковій діяльності та при проведенні судово-психологічних (поліграфологічних) досліджень особистості (зокрема, в межах судово-психологічної експертизи).

У підрозділі 2.3. „Техніко-криміналістичні прийоми” визначено найбільш ефективні прийоми, встановлено їх сутність та зміст. Реалізація техніко-криміналістичних прийомів та їх обрання обумовлено видом самого науково-технічного засобу. Аргументовано, що техніко-криміналістичний прийом необхідно розглядати як важливий компонент пізнавального процесу в інформаційному забезпеченні розкриття та розслідування злочинів.

Піддано аналізу різні підходи до визначення поняття техніко-криміналістичного прийому. На думку дисертанта, техніко-криміналістичний прийом – це найбільш раціональний, ефективний та послідовний спосіб застосування науково-технічного засобу, або виконання його окремих функцій, спрямованих на досягнення певної мети.

Здійснено виокремлення підстав класифікації техніко-криміналістичних прийомів. Дисертантом визначені такі підстави класифікації техніко-криміналістичних прийомів: а) за процесуальним положенням суб'єктів застосування; б) за цільовим призначенням; в) за видом науково-технічного засобу.

У роботі дисертантом виокремлено техніко-криміналістичні прийоми актуалізації ідеальних слідів при застосуванні різних науково-технічних засобів. Зокрема, оптимальними техніко-криміналістичними прийомами складання комп'ютерного фотороботу є: а) можливість повернення в будь-який пункт алгоритму; б) повторне використання відповідних процедур; в) зіставлення, накладення, поєднання окремих ознак зовнішності; г) пропозиція зобразити окремі ознаки зовнішності; г) динамічна змінюваність фотозображень; д) наочна демонстрація ознак. При застосуванні засобів відеозапису техніко-криміналістичними прийоми є: а) пришвидшений та пригальмований запис; б) зміна точки запису об'єктів та людей; в) наїзд та від'їзд; г) динамічна зйомка (запис об'єктів та людей в русі); г) статична зйомка (запис нерухомих об'єктів, людей); д) зйомка з використанням можливостей нічного бачення; е) кадрування; є) зйомка з використанням функції наближення та віддалення відеокамери (цифрове, оптичне збільшення).

Розділ 3. „Тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів” складається з двох підрозділів, в яких визначаються наукові основи формування таких прийомів та здійснюється їх систематизація.

У підрозділі 3.1. „Наукові основи формування тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів” визначено психологічні закономірності та механізм дії цих прийомів. Встановлено, що можливість актуалізації ідеальних слідів заснована на збудженні тимчасових нервових зв'язків – асоціацій (асоціативних зв'язків), а побудова тактичних прийомів має враховувати особливості

формування ідеальних слідів.

Визначено роль психології в побудові тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів. З'ясовано, що формування цих тактичних прийомів засновано на використанні даних про психологічні закономірності сприйняття, запам'ятовування та відтворення (як стадій процесу формування ідеальних слідів).

Проаналізовано запропоновані в юридичній літературі тактичні прийоми, які сприяють актуалізації ідеальних слідів. Певним чином здійснена їх групофікація. На підставі дослідження зроблено висновок, що запропоновані групи та їх окремі тактичні прийоми відрізняються високим ступенем спільності, що ускладнює їх практичне використання.

Піддано критичному аналізу нетрадиційні способи отримання інформації – когнітивної форми допиту (когнітивне інтерв'ю), застосування гіпнозу. Визначено, що теоретичною основою когнітивного інтерв'ю є психологічні закономірності функціонування пам'яті. Фактично в основі когнітивного інтерв'ю лежить певний комплекс тактичних прийомів, які засновані на активізації асоціативних зв'язків. Обґрунтовується недопустимість використання в судовій та слідчій практиці гіпнозу. Так, результати анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України свідчать, що 92 % опитаних вважають взагалі недопустимим використання гіпнозу.

У підрозділі 3.2. „**Проблема систематизації тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів**” зазначено відповідні тактичні прийоми та здійснено їх упорядкування (систематизацію). У роботі проаналізовано найбільш ефективні тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів та встановлено специфіку їх застосування. Акцентовано увагу на ситуаційну залежність та обумовленість даних тактичних прийомів.

У роботі обґрунтовується доцільність систематизації тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів, що підтверджується результатами анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України. Так, 68 % опитаних вважають, що тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів мають використовуватися у певній системі та 32 % – у певній послідовності. Підкреслено, що при розробці системи тактичних прийомів, спрямованої на актуалізацію ідеальних слідів необхідно виходити із урахування процесуальних, вікових та індивідуально-психологічних особливостей допитуваного.

Під час дослідження розроблено типову систему тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів. Така система має охоплювати наступні компоненти: 1) постановка нагадувальних запитань; 2) пред'явлення (показ) допитуваному речових та письмових доказів; 3) демонстрація стимульного матеріалу; 4) демонстрація предметів (об'єктів) не пов'язаних зі злочином; 5) використання зображувальних можливостей допитуваного; 6) допит на місці події (місці вчинення злочину); 7) оголошення показань інших осіб; 8) оголошення результатів інших слідчих дій. У цьому сенсі дисертантом запропоновано узагальнену структурно-логічну схему використання типової системи

тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів.

У роботі сформульовано криміналістичні рекомендації відносно практичного застосування тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів. На думку автора, особливості застосування цих тактичних прийомів необхідно відшукувати у їх змістовній складовій. Вибір тактичних прийомів у межах однієї системи має диференційований характер, обумовлений процесуальним положенням та індивідуально-психологічними особливостями допитуваного і залежить від слідчої ситуації та ситуації допиту.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у визначенні закономірностей формування ідеальних слідів та пропонуванні техніко-криміналістичних та тактичних прийомів їх актуалізації. Головними теоретичними і прикладними результатами роботи є такі висновки:

1. Встановлено, що в основі психофізіологічного механізму формування ідеальних слідів лежить філософська категорія відображення. Визначено характерні ознаки ідеальних слідів. На підставі аналізу ознак запропоновано авторське визначення ідеальних слідів як відбитків у свідомості людини, що являють собою специфічну форму вищого рівня психічного, цілеспрямованого, активного, вибіркового відображення, здійснюваного в чуттєво-раціональній формі, у результаті якого формується відносно адекватний, суб'єктивно-об'єктивний «відбиток» – уявний образ пам'яті людини, заснований на раніше сприйнятій інформації та є формою збереження відповідної інформації. З урахуванням предмета дослідження запропоновано авторську класифікацію ідеальних слідів за такими підставами: 1) за ступенем адекватності; 2) за характером вилучення; 3) за характером одержуваної інформації; 4) за віковими особливостями носія ідеального сліду; 5) за характером чинників, що впливають на формування ідеальних слідів.

2. Визначено місце та роль ідеальних слідів у криміналістиці. Обґрунтовано, що ідеальні сліди доцільно вивчати у розділах: криміналістична техніка (при розгляді науково-технічних засобів та техніко-криміналістичних прийомів) та криміналістична тактика (при розробці та пропонуванні тактичних прийомів їх актуалізації). У подальшому можливо формування в межах загальної теорії криміналістики окремого самостійного вчення про ідеальні сліди.

3. Досліджено процес формування ідеальних слідів. Встановлено, що його необхідно розглядати через призму співвідношення (взаємозв'язку) із процесом формування показань, який складається із таких стадій – сприйняття, запам'ятовування та відтворення. Визначені чинники, що впливають на формування ідеальних слідів та надано їх класифікацію. Звернуто увагу на специфіку виникнення причин перекручень (помилки) у процесі формування ідеальних слідів.

4. Досліджено характер та особливості пам'яті людини, як психофізіологічного механізму формування та відновлення асоціативних зв'язків (асоціацій). Визначено характер та особливості механізму формування та відновлення асоціативних зв'язків. Виокремлено різні види асоціативних зв'язків. Розглянуто особливості процесу забування. Встановлено, що процес забування впливає на механізм формування ідеальних слідів і є перешкодою до одержання від допитуваного достовірної, повної та об'єктивної інформації.

5. Здійснено пошук та виокремлено науково-технічні засоби у роботі з ідеальними слідами. Визначено науково-технічні засоби, які сприяють виявленню, фіксації, вилученню та діагностуванню ідеальних слідів. На підставі здійсненого наукового пошуку встановлено неналежний рівень забезпечення слідчих цими науково-технічними засобами. Результати анкетування та інтерв'ювання слідчих МВС, СБУ та прокуратури України свідчать про те, що 89 % практичних працівників не забезпечені такими засобами.

6. Встановлено способи моделювання особи за допомогою створення суб'єктивних портретів. Розкрито процедуру залучення спеціаліста-художника до створення суб'єктивного портрета. Зроблено висновок, що рисування є способом матеріалізації ідеальних слідів. Проаналізовано існуючі можливості у створенні фото-композиційних портретів. Визначено особливості застосування методики відновлення сліду пам'яті зовнішності розшукуваної особи за допомогою системи „RAIPS-портрет” (комп'ютерного фоторобота). Встановлено ефективність застосування комп'ютерного фотороботу системи „RAIPS-портрет”, яка підтверджується результатами опрацювання 250 складених фотороботів, що містяться в електронному каталозі, а також експрес-інтерв'ю очевидців та потерпілих (50 осіб). За отриманими результатами встановлена схожість розшукуваної особи зі складеним фотороботом в середньому досягає 75-90 %. Зроблено висновок, що неприпустимим є „колективне” складання фотороботу, а також складання фотороботу в присутності сторонніх осіб.

7. Проаналізовано порядок застосування поліграфа з метою опосередкованого діагностування ідеальних слідів. Обґрунтовано позицію, щодо неприпустимості використання поліграфа у судовій та слідчій практиці. Підкреслено, що можливою формою його використання є оперативно-розшукова діяльність (інформація, отримана в такий спосіб носитиме орієнтовний характер). Окрім цього, застосування поліграфа можливе й при психологічних дослідженнях людини (зокрема, в межах судово-психологічних досліджень).

8. Розкрито можливості застосування засобів звуко- та відеозапису. На підставі дослідження зроблено висновок про можливість зберігати, аналізувати та оцінювати ідеальні сліди з формально-логічного, психологічного боку та здатності фіксувати вербальну, наочно-образну, звукову, зорову інформацію та зовнішні прояви емоційного стану особи.

9. Запропоновано авторське визначення техніко-криміналістичного прийому – найбільш

раціонального, ефективного та послідовного способу у застосування науково-технічного засобу, або виконання його окремих функцій, спрямованих на досягнення певної мети. На підставі дослідження зроблено спробу виокремлення та упорядкування техніко-криміналістичних прийомів: роботи з комп'ютерним фотороботом, роботи із засобами звуко- та відеозапису, в процесі складання рисованого портрету.

10. Проаналізовано загальні умови застосування науково-технічних засобів, визначені основні критерії (принципи) їх допустимості та правомірності. Визначено доцільність розробки норми до КПК України, яка б регламентувала загальні принципи допустимості науково-технічних засобів та правові підстави застосування.

11. Визначено психологічний механізм реалізації тактичних прийомів, які сприяють актуалізації ідеальних слідів. На підставі здійсненого аналізу зроблено висновок, що розробка та побудова тактичних прийомів має враховувати особливості формування ідеальних слідів.

12. Встановлено найбільш ефективні тактичні прийоми, спрямовані на актуалізацію ідеальних слідів. Підкреслено, що формування тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів, а також їх систем залежить від різних чинників, що впливають на механізм формування ідеальних слідів. Розроблено типову систему тактичних прийомів, спрямованих на актуалізацію ідеальних слідів (постановка нагадувальних запитань; пред'явлення (показ) допитуваному речових та письмових доказів; демонстрація стимульного матеріалу; демонстрація предметів, об'єктів не пов'язаних зі злочином; використання зображувальних можливостей допитуваного; допит на місці події (місці вчинення злочину); оголошення показань інших осіб; оголошення результатів інших слідчих дій).

Список опублікованих автором праць за темою дисертації:

1. Затенацкий Д.В. Идеальные следы в криминалистике: сущность и виды // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: НЮАУ, 2006. – Вип. 78. – С.175-181.

2. Затенацкий Д.В. Место и роль идеальных следов в криминалистике // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики: Зб. наук.-практ. матер. / Ред. кол.: М.Л. Цимбал, В.Ю. Шепітько, Л.М. Головченко та ін. – Х.: Право, 2006. – Вип. 6. – С. 62-66.

3. Затенацкий Д.В. Идеальные следы как объект исследования криминалистики // Проблемы законности: Респ. міжвідом. наук. зб. / Відп. ред. В.Я. Тацій. – Х.: НЮАУ, 2007. – Вип. 85. – С.150-155.

4. Затенацкий Д.В. Использование идеальных следов при расследовании преступлений в сфере оборота наркотических средств // Міжнародне співробітництво у сфері протидії незаконному обігу

наркотичних засобів і психотропних речовин: Матер. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпропетровськ, ДДУВС, 3-4 листопада 2006 р.). – Д.: Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2007. – С. 326-328.

5. Затенацький Д.В. Допит на місці події: сутність та функції // Сучасні проблеми юридичної науки та практики: Тези доп. та наук. повідом. всеукр. наук.-практ. конф. молодих учених та здобувачів (м. Харків, 23–24 квітня 2007 р.) / За заг. ред. М.І. Панова. – Х.: Нац. юрид. акад. України, 2007. – С. 244-246.

АНОТАЦІЯ

Затенацький Д.В. Ідеальні сліди в криміналістиці (техніко-криміналістичні та тактичні прийоми їх актуалізації). – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. – Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. – Харків, 2008.

Дисертація присвячена дослідженню ідеальних слідів, їх місця та ролі в криміналістиці. Розглянуто види ідеальних слідів та психологічний механізм їх формування. Досліджено науково-технічні засоби у роботі з ідеальними слідами. Проаналізовано порядок використання окремих науково-технічних засобів. Визначено найбільш ефективні техніко-криміналістичні прийоми. Піддано аналізу тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів та здійснено їх систематизацію. Розроблено типову систему тактичних прийомів актуалізації ідеальних слідів. Сформульовано криміналістичні рекомендації відносно практичного застосування окремих тактичних прийомів. Визначено їх обумовленість та ситуаційну залежність.

Ключові слова: асоціативні зв'язки, ідеальні сліди, науково-технічні засоби, процес формування ідеальних слідів, тактичні прийоми актуалізації ідеальних слідів, техніко-криміналістичні прийоми актуалізації ідеальних слідів.

АННОТАЦИЯ

Затенацкий Д.В. Идеальные следы в криминалистике (технико-криминалистические и тактические приемы их актуализации). – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата юридических наук по специальности 12.00.09 – уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза. – Национальная юридическая академия Украины имени Ярослава Мудрого. – Харьков, 2008.

Диссертация посвящена исследованию идеальных следов, их места и роли в криминалистике. Подвергнуты анализу научные подходы к пониманию сущности идеальных следов. На основе такого анализа предложено авторское определение понятия идеальных следов и установлены их виды. Аргументировано, что идеальные следы целесообразно изучать в разделах криминалистическая техника (применительно к рассмотрению научно-технических средств и технико-криминалистических приемов) и криминалистическая тактика (относительно разработки и использования тактических приемов). Перспективным представляется возможность формирования самостоятельного учения об идеальных следах в рамках общей теории криминалистики.

В процессе исследования рассмотрен механизм формирования идеальных следов. Акцентируется внимание на том, что процесс формирования идеальных следов необходимо рассматривать в соотношении (взаимосвязи) с процессом формирования показаний. Особое внимание уделено особенностям возникновения искажений информации (добросовестного заблуждения).

Определены понятие и виды ассоциативных связей (ассоциаций), их роль в формировании и восстановлении идеальных следов. Рассмотрены особенности процесса забывания. Подчеркнуто, что процесс забывания влияет на механизм формирования идеальных следов, а также является препятствием получению от допрашиваемого полной, объективной, достоверной информации.

Рассмотрены научно-технические средства в работе с идеальными следами, исследованы общие принципы их допустимости. Проанализирован порядок использования отдельных научно-технических средств. Определены понятие и виды технико-криминалистических приемов.

Установлены тактические особенности актуализации идеальных следов. Проанализированы различные тактические приемы их актуализации. Подчеркнута необходимость систематизации таких приемов. Разработана универсальная типовая система использования тактических приемов актуализации идеальных следов. Предложены криминалистические рекомендации по применению тактических приемов актуализации идеальных следов.

Ключевые слова: ассоциативные связи, идеальные следы, научно-технические средства, процесс формирования идеальных следов, тактические приемы актуализации идеальных следов, технико-криминалистические приемы актуализации идеальных следов.

Summary

D.V. Zatenatsky Ideal Traces in Criminalistics (technical criminalist and tactic methods of their actualization. – Manuscript.

Dissertation to seek PhD in Law Degree, Major 12.00.09 – Criminal Procedure and Criminalistics; Judicial Examination. – Yaroslav Mudry National Law Academy of Ukraine, Kharkiv, 2008.

Dissertation is devoted to the study of ideal traces as well as their place and role in criminalistics. The author studies the types of ideal traces and psychological mechanism of their formation. He also looks at the scientific and technical approaches to work with the ideal traces and analyzes the individual scientific and technical approaches. He identifies the most effective technical criminalist methods, analyzes them as well as breaks in categories. He develops the system of tactic methods of actualization of the ideal traces. The author formulates criminalist recommendations as to the practical implementation the individual tactic methods as well as determines conditions for their implementation and situational dependency.

Key words: associative connections, ideal traces, scientific and technical methods, scientific and technical approaches, process formation of the ideal traces, tactic methods of actualization of the ideal traces, technical criminalist methods of actualization of the ideal traces.

Відповідальний за випуск – канд. юрид. наук,
пров. наук. співроб. Авдєєва Г.К.

Підписано до друку 26.03.2008 р. Формат 60x90/16.

Папір офсетний. Віддруковано на ризографі.

Ум. друк. арк. 0,7. Обл.-вид. арк. 0,9.

Тираж 100 прим. Зам. № 3119.

Друкарня

Національної юридичної академії України

імені Ярослава Мудрого

61024, м. Харків, вул. Пушкінська, 77.